

ISTOSPOLNA LJUBEZEN

Prve upodobitve lezbične ljubezni pri Franu Govekarju in Martici Nadliške Bartol. * Gankarjev obratčin z dvojno moralo v Hiši Martice Pomčnice. * Upodobitve »lezbičnega zla« pri Bartolu, Magajni in Zimi Vrščaj. * Homoerotična ljubezen v Mrakovih dramih Mona Gabrijela in v Novšakovem romanu Dečki.

V slovenski književnosti se podobe istospolne ljubezni pojavijo šele konec 19. stoletja in so del findesičelovskega odnosa do seksualnosti, v katerem se dekadentne slike erotičnih doživetij prepletajo z naturalističnimi prikazi surove spolnosti in simboličnimi zastirani telesne ljubezni.

Nekaj opisov lezbične ljubezni v slovenski književnosti (homoerotična je bila na prelomu stoletja še vedno tabuzirana) ne predstavljajo izvirnih prispevkov k tovrstni tematiki. A kljub temu jih bomo omenili, saj nam razkrivajo različne odnose do ljubezni in podob ženskosti. Kakšne so bile literarne podobe lezbijk v evropski književnosti, je povzela v svoji pregledni in kritični študiji *Lezbična zgodba – literarne konstrukcije seksualnosti* Suzana Tratnik:

Literarne podobe lezbijk se opirajo na določene stereotipe oziroma mite, najbolj znana je gotovo podoba amazonke, neodvrsne in močne bojevnice, ki ne potrebuje moških. Drugi je lik vampirke ali pozneje tudi vamp ženske, usodne zapeljivke. Vampirška literatura je bila gotovo ena prvih, ki si je prisvojila istospolno seksualno željo. Vampirji in vampirke so v svoji sli grizli vratove in pili kri tudi istemu spolu (Tratnik 2004: 7).

V slovenski književnosti takih podob ne najdemo, kar ne pomeni, da istospolna ljubezen ni prikazana stereotipno. Kot prvi je lezbično ljubezen verjetno prikazal Fran Govekar v noveli *Institutka* v zbirki *O, te ženske!* (1897):

Ko pa so šle istega večera gojenke spat v tisto obširno spalno dvorano, ko je večina zadremala in se tudi nadzorujoča, sitna učiteljica

ni več oglašala s svoje postelje tam poleg vrat, tedaj se je prikradla Idi v sami ponočnici Tilka ter smuknila pod njeno odejo. Ida jo je pričakovala. /.../

Ida ji ni odgovorila, le nemo jo je pritskala k sebi ter ji bujno poljubljala usta, lica in oči, v hipni strastnosti jo je objela z obena rokama ter skrtila svoj goreči obrazek na nežnih Tilkinih prsih. /.../ Institutki sta šepetali še dolgo časa, plakali, smejali se ter se burno objemali in poljubljali (Govekar 1897: 199-200).

Ida se po tem doživetju vrne domov in se na koncu novele srečno poroči, kar pomeni, da je bila noč z Tilko le, če uporabimo Govekarjev priljubljen izraz, »pikantetrija«, saj na koncu glavna junakinja zvesto izpolni dolžnosti svojega spola in postane zgladna žena in mati. Drugače kot Ida in Tilka sta prikazani »neločljivi prijateljici« Nežika in Malka v Govekarjevi povesti *Ljubezen in rodoljublje* (1897). Ker sta že vse življenje skupaj in nista več ne mladi ne zapeljivi in še manj »pikantni«, je avtor v tem prizoru ironičen in sarkastičen:

Nocoj sta prišli obe v rožnati toaleti, ki je bila na prsih in na hrbtu trikotno izrezana, na mestu izreza pa je bil višit nekoliko manjši, pod vratom in za njim značroženo izrezan trikot najfiniše svilene in prozorne tenčice. Dočim je spominjalo bujno Malkino oprisje in njeno tolsto, napreto oplečje čarov dunajskim otrokom dobrodošlihanaskih dojnic, gledalo je Nežkino oglatro okostje nekam brezupno skozi trikotove luknjice (Govekar 1897a: 139).

Tudi njun medsebojni odnos je prikazan drugače kot v noveli *Institutka*:

Zdajci sta si ležali v objemu ter se med solzami poljubljali. »Veselo me bo, če se točka lepo posreči,« je dejala Pavlina, ki je bila takih ganjivih prizorov med zaljubljenima starima devicama že vajena. »Vajina točka je teža in elegantna. Uverjena sem, da vaju Slovenski Branimi še posebno pohvali.« »Oh, Malka, v časniku bora.« »Oh, Nežika, ves svet bo najini imeni čital – skupaj!« »Skupaj!« In znova sta se začeli objemati in poljubljati (ibid.: 140).

Iz Govekarjevega pisanja bje zabavljiv ton, »zaljubljeni stari devici« in njuno medsebojno ljubezen izpostavi posmehu in ju prikaže kot čudaški in nerazumni starki. Povsem drugačen pogled na lezbijke je pokazala Marica Nadlišek Bartol v liku Olge iz romana *Fata morgana* (1898). Olga je lepa, zabavna, dobrega srca in neodvisna, saj sama potuje po Evropi. Glede njene spolne usmerjenosti je pisateljica presenetljivo neposredna:

Olga se je pripovedovalo, da je odbila toliko in tako raznovrstnih partij zato, ker so kar tri njene omožene sestre umrle kmalu po poroki.

Ona sama pa je pripovedovala svojim prijateljicam, da se zato ni omožila, ker doslej še ni našla moškega, ki bi napravil nanjo tak vitis, da bi do njega čutila kaj takega, kar se imenuje ljubezen. Zaljubljala se je le v lepe ženske, ki so ji kar razkosavale srce, kakor je pravila sama (Nadlišek Bartol 1998: 100).

V pripovedi je predstavljena kot prijateljica glavne junakinje Dane Rošerjeve, v katero je zaljubljena:

Čeprav je imela Dana mnogo znanj in tudi zaupnejših prijateljic, pa ni bila nobeni vdana kakor Olgi, a tudi ta je bila v Damo vsa zaljubljena, nič manj ali celo bolj kot inženir Perič.

Kadar se je bližal leni čas, ko se je bilo treba odpraviti za nekaj časa k Rošerjevim, tedaj se je je vselej lotila taka nepopisna nestrpnost, ki jo menda poznajo samo zaljubljenici.

In ko je daleč tam od jurga prispela v Rošerjevo vilo, tedaj je bila vsa srečna, posebno, kadar sta bili ona in Dana sami in sta v dolgih, srečnih pogovorih odkrivali druga drugi svoje misli, želje, dvome in nazore (ibid.: 30).

Toda Dana ljubi kaplana Zorka, zato je Olgina ljubezen lahko le platična (o tem, ali je bilo kdaj drugače, pisateljica ne poroča). Ker je Olga samo ena izmed oseb v romanu, ki prikazuje različne nesrečne ljubezenske zgodbe, jo spoznavamo predvsem v njenem odnosu do Dane. Vendar to ni vzrok za odsotnost prizorov, o kakršnih beremo pri Govekarju. Zdi se, da pisateljica, ki je Govekarjeva dela dobro poznala, saj je o njih pisala v reviji *Slovenka*, lezbične ljubezni ni prikazala drugače kot njen sodobnik, ker bi ji manjkalo poguma. Ne samo, da žensk, ki so čutille drugače kot večina predstavnice njihovega spola, ni hotela izpostaviti posmehu, marveč je z izredno pozitivno prikazanim likom Olge poudarila njihovo pravico do drugačnosti. Bolj neposrednih opisov pa si najbrž glede na to, da je roman v nadaljevanjih (četudi pod psevdonimom Evgen Štefanič) objavljala v *Ljubljanskem zvonu*, ni mogla privoščiti.

Ker je roman *Fatamorgana* v knjižni izdaji izšel šele sto let po nastanku, ne moremo zabeležiti odzivov pisateljicinih sodobnikov in sodobnic. O odnosu slovenske javnosti do erotičnih prizorov v literaturi priča že Govekarjev zagovor lastnega pisanja, še bolj ostro se je moralistična publika odzvala na Cankarjev roman *Hiša Marije Pomničice* (1904), v katerem je avtor v šestem in

osmem poglavju v ospredje postavi spolnost, česar konservativni, v katolicizem zaverovani glasniki družbene morale niso hoteli videti. V šestem poglavju je Cankar prikazal spolno zlorabljanje otroka, v osmem poglavju sta v ospredju lezbična prizora, ki ju navajamo v celoti, saj je le tako mogoče razumeti ozkosrčen odziv tedanje kritike:

Lucija je hodila v goste k njim in kadar sta bili sami doma, jo je Marija pestovala, slačila jo je in ji ponujala gole prsi, kakor majhnemu otroku. Lepo je bilo od začetka – je pripovedovala Lucija – in zelo sta se smejala, ali naposled se je navetčala, ker je bila Marija tako divja in grda. Polt je imela na stegnih rumeno in Luciji, ki je bila vsa bleščeča bela, se je to gnusilo. Prestrašila se je časih, kadar so se zalile Mariji oči in je dihala težko in so se prikazale potne kaplje izpod las na sencih in čelu. Stiskala jo je tako tesno k sebi, da jo je dušila, in kadar sta se izpustili, sta bili trudni obe. /.../. Tudi podnevi sta bili zmerom skupaj z Lucijo in celo na izprehodu se je časih pritisnila Lucija k nji in jo poljubila na ustnice. Pri obedu, kadar sta bila oče in mati poleg, se je sklonila k nji, položila ji je roko na stegno, stiskala se je k nji z nogama. Tončka je čutila, da je bila Lucijina ljubezen zmerom bolj vroča in divja. Nič ni pripovedovala več, vsa gorela je in trepetala, kadar sta bili sami in ni izpregovorila besede. Poleti je bilo, zunaj je sijalo žareče sonce in Lucija je zagrnila okno. Objela je Tončko in jo prosila: »Gorko je, Tončka, sleci se!« Tončki se je smilila, ker se je tresel njen glas in je bil tako plah. »Sama se sleci, tako je lepše ... da te vidim, kako odpenjaš bluzo!« Tončki je bilo motno v glavi in roke so bile neokretne, ko so odpenjale: »Kako si lepa, lepa, kakor angel, tako se smeje tvoji obraz. Zasmelj se, Tončka!« Tončka ni hotela, ali zasmejala se je: »Še čisto otroške so tvoje prsi, ali bele kakor sneg!« Lucija se je sklonila in jo poljubila na prsi, da je Tončko spretelo. »Poljubi me še ti, objemi me! Glej potipaj, kako se že dvigajo moje prsi ... ali bele so, ne tako rjave in velike, kakor so Marijine ...« Šepetali sta, obe vroči in trepetajoči, dokler se ni mračilo zunanaj. Tisti večer je bilo Tončki slabo in spala je nemirno ... (Cankar 1972: 86, 87).

Liberalni *Slovenski narod* je objavil kritiko Frana Kobala, ki je o tem mestu romana zapisal, da je Cankar v njem podal »rafinirano, umetniški dovršeno pornografijo«, ki je ni mogoče vključiti v narodnotvorni kontinuum slovenske literature, zato jo sam najostreje zavrača. Njegove misli razkrivajo tudi razloge za odsotnost erotičnih tem v slovenski književnosti, saj je bil horizont pričakovanja bralne publike v veliki meri tak, kot ga je z naslednjimi besedami izrazil Kobal:

In naš knjižni trg odlično odklanja vsako heteričsko literaturo in ako Cankar noč, da mu Slovenci upravičeno in hotoma postanemo »tujci«, kreniti bo moral na druga pota. Premisliti mu je, da je naš narod – v mislih imamo tudi onih gorenjih desetisoč, katerim je Cankarjeva umetnost dojmiljiva –, da je torej naš narod še čil in zdrav, in da nima nič sličnosti z ono izmozganostjo, ki je znak sedanje francoske družbe; da on ravno radi svoje možate, sočnate čilosti, ne išče tacih rafiniranih oslad, kakršne prijaajo v istini blaziranemu svetu, da jih ne išče, da jih ne more niti pojmovati in da jih rigorozno odklanja. Ako se bode Cankar hotel okreniti, v istini dvigniti se iz onega kalužnega blata, v katerega je zabredel, ki želimo, da se ni dotaknil njegove duše, tedaj bo zopet našel odprte duri v hišo slovenskega naroda (Kobal v Cankar 1974: 308).

Tak pogled na Cankarjevo umetnino je ostro zavrnil Pavel Mihalek, ki je knjižno priporočil in opozoril, da je na Slovenskem prepovedano povedati resnico in »treba je izrednega poguma za to, ker drugače oficialni zastopniki narodne umetnosti in narodnega primojduševstva razglase o pisatelju smrtno obsodbo« (Mihalek v Cankar 1974: 319). Pisatelj je bil kljub nekaterim pozitivnim izjavam o njegovem romanu, nad sprejemom razočaran, saj je menil, kakor je dejal Izidorju Cankarju, da ideja »hiše ni svinjarska, ampak tragična«. Le »eden pasus« se mu je zdel tak, da bi ga »vdrugič ne napisal več, ker je nepotreben in dvoumen«. Pisatelj je zato v ruskem in češkem prevodu te strani prepovedal in še dodal: »Pri Slovenceh pa naj ostane! Ravno zato, ker so slovenski narodnjaki in fjakarji željni pohujšanja, naj ga pa imajo!« (Cankar v Iz. Cankar 1920: 9-10)

Toda za »pohujšanje« te vrste, vsaj v umetniški literaturi, so bili šentflorjanski čistuni in resni bralci ter častilci umetnosti še dolgo prikrajšani. Cankarjevci sodobniki se tej temi niso več približavali, kar ni presenetljivo, če pomislimo, kako ostre odzive je na erotične prizore v svojih delih doživel Lojz Kraigher, ki se istospolne ljubezni sploh ni dotaknil. Šele Ivan Mrak, pisatelj, ki se je še bolj brezkompromisno kakor Cankar postavil po robu zlagani malo-meščanski moralni, je istospolno ljubezen spet vnesel v literaturo in naredil še korak naprej od Cankarja, saj je upodobil homotično ljubezen.

Konec tridesetih let je revija *Modra pitca* objavila tri kratkoprozna besedila, v katerih je bila v ospredju lezbična ljubezen. Bogomir Magajna je v noveli *Jeranova Lida* (Kasneje jo je vključil v svojo zbirko novel *Zaznamovani* [1940]) prikazal bisseksualko

Bogomilo, ki si za ljubice izbira lepe služkinje. Lepota preproste in v ljubezni neizkušene Lide jo očara in vzbudi v njej notranji boj med strastjo, ki ji jo zbuja dekle, in občutkom, da ji ne sme uničiti življenja. Toda v njej zmaga čutnost in nedolžno Lido zapelje. Zanimivo je, kje je videl Magajna, ki je bil po poklicu psihater, vzroke za Bogomilino lezbično nagnjenje:

»Ko bi me nekoč mož ne zapiral v kletko kot sovo, ko bi ne bil bolan, ko bi bilo kaj življenja v njem, ko bi mi dal otroke, bi bilo sedaj drugače,« je šepetala sama pri sebi in si tako uspavala vest (Magajna 1940: 36).

V ljubezenskem prizoru med Bogomilo in Lido se je tako opredelil do lezbične ljubezni:

Zato se je sedaj kakor omanljena prepustila čaru, ki je iz gospejine neznanosti dehtel vanjo in se ni niti zavedala, kdaj je ta prešel v zlo, ki je bilo v teh hipih tudi njej prijetno, in je tako stopila s polnim korakom proti robu prepada (ibid.: 48).

Že Suzana Tratnik opozarja na posebno tradicijo v kontinuiteti lezbične tematike, na *lezbično zlo*. Prinašalke lezbičnega zla so ženske z nenasitno spolno slo, ki si izbirajo žrtve istega spola in usodno vplivajo na njihova življenja.

Tako je predstavljena tudi Bogomila, saj povzroči Lidin zdrs v blaznost, iz katere jo odreši psihater v umobolnici, ki jo vrne na pot heteroseksualne ljubezni. Zgodba se za Lido konča z objlubo o sreči v objemu krepkega in delovnega slovenskega fanta:

Ko so zorela jabolka na drevesih in po hribih nad barjem, je stopala navzgor proti samotni kmetiji. Ko jo je Tone, ki je zgodnejša obrat, zagledal, je skočil kar z veje na tla in ji šel nasproti (ibid.: 48).

Konec novele, torej zdravnikova vloga pri Lidini vrtni v »življenje«, je pohvalil v članku *Umestnost Bogomila Magajne* v eni izmed naslednjih številik *Modre pitice* Vladimir Bartol:

Toda zdravnik je prav tako razumevajoč in dobrohoten kakor avtor sam. Razreši vozel njenega duševnega zapleta in Lida gre zdaj lahko vedro in veselo lepšemu, srečnejšemu življenju nasproti (Bartol 1939/40: 332).

Bartol je že nekaj let pred Magajino lezbično ljubezen upodobil v kratki prozi *Nenadajan uspeh gospe Dubrovške* (1930/31). Naslovni lik je operna pevka, pri kateri se je učila petja tudi prvoosebna pripovedovalka. Nekega dne ji je Dubrovska razkrila, da v svojem življenju z moškimi ni imela sreče, našla jo je šele pri ženski. Toda tudi pri njej ni ostala in je še enkrat poskusila srečo

v zakonu s starejšim moškim, a je tudi njega kmalu zapustila, ker je v njej iskal le postržnico. Njena učenka, torej pripovedovalka, je v njej znova zbudila ljubezen do ženske, želela jo je obvarovati pred tem, da bi jo oskrunil »moške živali«. A se kot pri Magajni tudi pri Bartolu ušteje, saj se dekle od nje odtrga:

Pritisnila me je k sebi in me začela rahlo poljubljati. Nekaj časa sploh nisem vedela, kaj se godi z mano. Potem sem se ji skoraj s silo izvilja iz objema. Kakor omanljena sem se opotekla. Pred očmi se mi je zameglilo, da nisem razločevala ničesar več okoli sebe. Toda s svojim duhovnim očesom sem uzrla pred sabo obraz kakor iz jelka, ponesen in neizprosno, strašno lep v svoji moči, divji in naskakovalen in vendar dober in mehak kakor obraz otroka, z očmi gospodovalnimi in upornimi ter obenem vdanimi in prosečimi, s prekrasnim izrazom duha na visoko obokanem čelu, zamegljenem od divjih strasti in nekročenege poželenja. Gledala sem obličeje moža, ki se mi je bilo takrat razodelo (Bartol 1930/31: 35).

Po razodetju tistega, kar je Bartol očitno razumel kot srž »prave moškosti«, se pripovedovalka odloči za ljubezen do moških, na svojo učiteljico pa gleda le še zasmehljivo: »Danes se moram seveda smehljati, ko vidim, da je bila izkušena gospa doseгла baš obratno od onega, kar je bil prav za prav njen namen« (ibid.). Tudi pri Bartolu gre za prikaz lezbičnega zla, ki pa ni bilo usmerjeno v pravo osebo, zato je izpostavljenno po posmehu.

Da stvar, kar zadeva istospolno ljubezen, niso tako preproste, je prav tako v reviji *Modra pitica* pokazala Zima Vrščaj v članku *Dionizijev ples* (1938/39), ki se dogaja na jesenski dan v vinogradu, kamor se odpravi na izlet sedem deklet. Od šesterice se po zunanji podobi »imela je debel glas in tršato, visoko telo«) razlikuje Filomena. Pisateljica že na začetku črtice nakaže, da je Filomena še posebno pozorna do Aleksandre, ki je »najlepša in najbolj neugnana med njimi«. Ko se najdeta sami v vinski kleti in popijeta nekaj kozarcev vina, Aleksandra postane razposajena in Filomena

ne more več zadrževati svojih čustev, kar ji tudi pokaže. Toda Aleksandra jo grobo zavrne:

»Daj mir, če ne, povem svojemu fantu. Pretepel te bo!«

Filomena se je odmaknila, pokleknila in spet pila.

»Kako moreš še piti, meni je kar vroče od vina!«

»Moram piti, ker si taka ... Taka kot so vsi! Tako običajni! Vse srečnike!« je bruhnilo iz Filomene.

»Razen tebe, ki te je pol dedecal Hal Hal!«

»Hinaška si Najprej izzivaš, potem -«

»Pojdi se soliti!« (Vrščaj 1938/39: 262)

Filomena zapre Aleksandri pot iz kleti, zato se med njima vna me pretep, kar slišijo tudi druga dekleta in prihitijo Aleksandri na pomoč. S skupnimi močmi se spravijo na Filomeno in jo tepejo, brcajo in vlečejo za lase, dokler jih najbolj razumna med njimi ne pozove, da jo pustijo na miru. Filomena zbeži v gozd in pisateljica zaključuje črtico s stavkom, ki govori o tem, da se je zavedala, kako visoko ceno morajo plačati ženske, ki so drugačne: »Ležala je na trebuhu in sloko telo se ji je bočilo od silnega, obupnega ihtenja« (ibid.: 263).

V Filomeni je zaživel hk nesrečne lezbijke, ki ga je v literaturo vpeljal roman pisateljice Radclyffe Hall z zgovornim naslovom *Studene samote* (*The Well of Loneliness*, 1928), o čemer piše Suzana Tratnik (2004: 76).

Kot »verjetno najstarejše slovensko pričevanje moškega homoeotičnega zapeljivanja« navaja Goran Schmidt Trdinov zapis iz časa pred 1848, kjer je pisec zelo neposreden:

Špitalerjeva prijaznost je rasla od dne do dne, da mi je že presedala. Prilizoval se mi je prav kakor fant dekletu, katero bi rad ujel. Pel je neslano hvalo mojemu okroglemu, rdečemu licu, mojim čvrstim bedrom in polnim hlačam, hotel me je neprenehoma božati, poljubovati, tipati, ščipati in ščegetati. Kaj namerava, sem toliko vedel, kakor za svojo smrt. Za to vrsto svinjarije nisem še nikoli prej slišal, nisem je poznal niti po imenu (cit. po Schmidt 2002: 302).

Prva slovenska homoeotična kratka zgodba je po Goranu Schmidtu Mrakov *Joujou*, ki je bil napisan med leti 1930 in 1935, objavljen pa šele v izboru njegovih del leta 1992. Šele konec tri-desetih let pa je homoeotična tematika na Slovenskem doživela tudi romaneskno upodobitev. France Novšak jo je prikazal kot mladostniško iskanje v romanu *Dečki* (1938). Kraj dogajanja je internat, v katerem je središče vsega Zdenko Castelli, ki s svojo

lepoto vzbuja pri internatskih gojenecih in dijakih na gimnaziji, pa tudi pri osebu internata in dekletu Biserki široko paleto čustev. Ta se gibljejo v razponu od prijateljske naklonjenosti vrstnikov do globokega prijateljskega in ljubezenskega čustva (pri Naniji Papaliju in Biserki) ter tihga oboževanja in fascinacije z dečkovo lepoto (ravnatelj in sestra Serafina). Toda Zdenko čuti samo za Nanijo, ki je nekaj let starejši in ga edini razume. Med njima se najprej splete prijateljstvo, ki preraste v zaljubljenost in prvo odkrivanje spolnosti:

Nenadoma se je Zdenko spomnil, da bi bilo dobro prekriti molk, ki je vladal, ter je zaradi tega objel svojega prijatelja z rokami okrog vratu ter se obesil nanj z vso močjo svojega telesa v veselju, srebrnem smehu.

Tako sta stala objeta kakor kipa antičnih, dovršeno lepih bogov in nista vedela tisti trenutek za noben problem in nobeno žalost. Po vsem telesu ju je oblivala voda, ki je postajala vse hladnejša, tako da sta bolj in bolj čutila toploto svojih teles. /.../

Papali je čutil, kako ga objema mlado telo Zdenka Castellija, čigar vsak najmanjši del je živel popolnoma in edino z njim. Začutil je na svojih licih njegove sveže sočne ustnice in videl razkošne oči, ki jim je ugašajoči dan odvezal zadnje prozaičnost. (Novšak 1938: 133-134)

Vendar njuna zaljubljenost ni tako močna, da bi preživela adolescentno obdobje in se spremenila v pravo ljubezen. Ko ju usoda loči, najde Nani svojo srečo pri Biserki, Zdenko, ki je po materini smrti ostal brez denarja, pa živi pri različnih vdovah in tako odkrije svoje poželenje do nasprotnega spola. Ko se z Nanijem po naključju srečata, oba ugotovita, da je bilo njuno razmerje v internatu posledica zaprtosti v strogo ustanovo in prikrajšanosti za stike z dekleti. Tako Novšakov roman homoeotična nagnjenja kaže le kot prehodno stopnjo v razvoju osebnosti.

Šele literatura, ki je bila objavljena po letu 1945, upodablja homoseksualna nagnjenja odraslih moških in v slovenski književnosti zapolni vrzel, ki jo v tem pogledu vidimo v obdobju do druge svetovne vojne.